

Розділ 12 Соціологія права

§ 1. Соціологічний підхід до аналізу права

Соціологія права — це галузь наукових знань, що з точки зору об'єкта досліджень має міждисциплінарний характер, тобто вона сформувалась і розвивається на межі соціології та правових наук. Об'єктом соціології права є не взяті окремо правове і соціальне, а їхній взаємозв'язок і взаємодія. У найзагальнішому плані об'єкт соціології права — це право (правова реальність); у конкретному (вузькому) варіанті — це соціальне у праві, взаємодія права і соціуму. Предмет соціології права можна визначити як знання про соціальні закономірності функціонування та зміни права; форми прояву і механізми їх дії в поведінці та діяльності індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому. Право — це важливий не тільки політичний і юридичний, а й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні. Правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціально-альними зв'язками.

Соціологію права можна визначити як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми, як засобу соціального регулювання. Соціологія права виходить з суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення. На відміну від юридичного підходу (правові норми — судова практика) соціологічний прагне розкрити більш глибокі зв'язки, що відображають суть правових явищ: суспільні відносини — право — функціонування правових норм у суспільстві — їх соціальна ефективність.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках.

Перший напрям дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридично-го врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути та норми. Інакше кажучи, у ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення.

Другий напрям охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми. Вивчення соціального і соціально-психологічного механізмів передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, що дозволяють досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для удосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відбиття у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу, дослідження юридичного механізму приводить до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури власне правових норм, більш чіткого відбиття їх юридичного змісту шляхом уточнення прав і обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

Третій напрям включає вивчення ефективності правових норм, у ході якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей.

Структурно соціологія права складається з таких головних розділів: загальні теоретичні та методологічні питання; спеціальні проблеми та конкретні соціально-правові дослідження (наприклад, судова соціологія, соціологія законодавчої діяльності, соціологія кримінального права тощо); методика та техніка соціально-правових досліджень.

Соціологія права являє собою певним чином структуровану систему соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен у його генезисі, а також дії, тобто як соціально детерміноване і соціально діюче (соціально спрямоване) явище, процес. Отже, соціологія права розглядає генезис, функціонування і розвиток права як соціально обумовлений феномен.

§ 2. Соціальна обумовленість розвитку права

Під соціальною обумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя. Предмет досліджень, що спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, становлять соціальні чинники неправового характеру, які певною мірою впливають на формування і розвиток права.

Властивість соціальної обумовленості права виражається в тому, що право повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка швидко реагує на зміни в соціальній дійсності. Воно покликане точно відображати вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку, бо така відповідність забезпечує й найсприятливіші умови для діяння законів у житті. Нарешті, право має відображати не будь-які, а саме назрілі потреби й інтереси суспільства, соціальних колективів, особистості.

У механізмі соціальної обумовленості права виділяють три стадії:

- виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин;

- відбиття у правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки;

- діяльність держави в особі його компетентних органів з прийняття правових норм — правотворчість.

§ 3. Соціальний механізм дії права

Питання соціальної дії права, його інститутів і норм утворюють певне коло проблем. Зрозуміло, що дослідження дії права, законів і норм є не менш важливим, ніж аналіз їх соціальної обумовленості. Вплив права на суспільні відносини відбувається не автоматично, а потребує значних зусиль з боку державних органів, юридичних установ, усього суспільства у цілому. Право виступає як могутній важіль управління і перетворення суспільних відносин, але за умови, що існує чітке розуміння, яким шляхом, за допомогою яких засобів правові вимоги, нормативні приписи законів та інших юридичних актів переводяться в соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп, особистості. Саме в цьому полягає соціальний механізм дії права. Під соціальним механізмом дії права розуміють механізм системи взаємодії правових та інших соціальних чинників, які беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування.

Соціальні чинники економічного, політичного, морального та іншого характеру у своїй сукупності утворюють те, що називають соціальним середовищем дії права.

Вивчення соціального механізму дії права передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, що дають змогу досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для вдосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відображення у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу дослідження юридичного механізму веде до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури самих правових норм, чіткішого відображення їх юридичного змісту шляхом уточнення прав та обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

§ 4. Соціальна ефективність правових норм

Соціальна ефективність дії права — співвідношення між фактичними результатами дії норми і тими соціальними цілями (соціально-обумовленими, соціально корисними), для досягнення яких цю норму прийнято. Соціальна проблема в дослідженнях ефективності правових норм — це наявність розриву між цілями управління певним соціальним процесом, у регулюванні якого бере участь право, та фактичними результатами управління.

Цей напрям включає вивчення ефективності правових норм, у процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних заходів, обраних для досягнення поставлених цілей; охоплює широке коло проблем, включаючи ефективність усього права в цілому, його різних галузей та інститутів, окремих правових норм, ефективність правозастосовної діяльності. Слід мати на увазі, що соціальний ефект породжує не норма сама по собі, а дії державних інститутів і посадових осіб, спрямовані на її реалізацію (інформування суб'єктів права, роз'яснення, тлумачення норми, контроль за її виконанням, профілактика, застосування санкцій тощо). Загальні питання ефективності права, його галузей та інститутів досліджуються головним чином на теоретичному рівні. Можливості конкретно-соціологічного підходу найповніше реалізуються при вивченні ефективності законодавства та ефективності правозастосовної діяльності.

Ефективність дії правових норм залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, що стосуються як самого права, так і сфери його реалізації. Будь-яка норма створюється і діє не в «порожнечі», а в реальній сукупності суспільних відносин, на основі й у рамках існуючих суспільного буття і суспільної свідомості. Характер взаємозв'язку правової норми з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які зрештою забезпечують ефективність її дії. Ці умови можна розглянути з різних точок зору, проаналізувати у різних аспектах.

1. Макросоціальні умови. До них належать: наявність реальних можливостей свідомого застосування об'єктивних законів суспільства; рівень збігу суспільно об'єктивних потреб та індивідуальних і колективних інтересів; стан свідомості та політико-моральної єдності

народу.

2. Умови, що пов'язані з політичною організацією та її діяльністю. Йдеться передусім про діяльність партій з питань розвитку та зміцнення правопорядку, боротьби з правопорушеннями; про якість право-творчої діяльності держави; про активну участь трудящих та їх громадських організацій (особливо профспілок) у правотворчій діяльності із застосування права.

3. Мікроумови, до яких належать: визнання в колективах і малих соціальних групах, у сім'ях моральних та інших нормативних систем; соціальні зв'язки громадян з трудовими колективами та профспілками; ставлення до права на підприємствах та в установах.

4. Особистісні умови, що містять у собі рівень освіти, індивідуальні ціннісні орієнтації, досвід тощо.

Можна класифікувати умови ефективності дії норми на основі, пов'язаній з елементами механізму дії права. З цієї точки зору умови ефективності діяння норми належатимуть, по-перше, до самої норми; по-друге, до діяльності правозастосовчих органів; по-третє, до особливостей правосвідомості та поведінки громадян, які додержуються або порушують вимоги правової норми. Тільки поєднання всіх трьох умов забезпечує високу ефективність дії правової норми. Необхідно також зазначити, що ці умови в свою чергу забезпечуються організаційними заходами, які проводить держава для розвитку і вдосконалення суспільних відносин, зміцнення законності та правопорядку. До них належать, зокрема, добір і підготовка юридичних кадрів, що здійснюють як правотворчу, так і правозастосовну діяльність; підвищення правової та загальної культури посадових осіб і громадян, які реалізують правові приписи; організаційне та матеріально-технічне забезпечення дії права, включаючи створення автоматизованих систем інформації й управління у сфері права.

Можна визначити чинники, які впливають на якість діяльності із застосування права. Це:

а) міра оптимальності правової норми (йдеться про якість норми);

б) стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, по-рядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злаго-дженість та узгодженість усіх ланок систем установ, що застосовують право);

в) мікроклімат, в якому відбувається застосування права (ділови-тість, творча критика і самокритика, відсутність бюрократизму, бай-дужості до людини тощо);

г) суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його політична зрілість, знання права, рівень правосвідомості, професійна етика, авто-ритет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень). Доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування;

д) матеріально-технічний чинник, в якому має місце естетика про-цесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання примі-щення, забезпечення транспортом тощо).

Досліджуючи проблеми соціальної ефективності, необхідно роз-глянути також і критерії соціальної ефективності законотворчості. За своїм змістом законотворчість — це не лише діяльність законодавчого органу. За умов демократичного режиму творцем закону є суспільство в цілому, але в тих формах, що забезпечують оптимальне викорис-тання суспільних ресурсів.

Можна запропонувати таку систему критеріїв соціальної ефектив-ності законотворчості.

По-перше, критерії, що характеризують можливості формування (і формулювання) суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тих чи інших питань. Ці критерії є похідними від теоретичної моделі, об-раної дослідником як «еталон» для пояснення політико-правового жит-тя в цілому. Оскільки йдеться про сучасну Україну, політичні пріорите-ти якої зафіксовано серед іншого в Конституції, то така модель відтво-рюватиме ознаки сучасної правової держави, що спираються на розви-нуте громадянське суспільство. Тому серед цих критеріїв будуть такі:

- 1) наявність інституалізованих можливостей суспільного обговорення проблем розвитку суспільства, тобто наявність свободи слова, засобів вираження громадської думки, інститутів громадського впливу і контролю тощо;
- 2) наявність політико-правової культури соціальних суб'єктів, достатньої для участі в цій діяльності;
- 3) функціонування системи розподілу влади та механізмів, які забезпечують взаємодію гілок влади і громадськості, що має ініціювати оновлення влади у разі її неефективності;
- 4) наявність інституціалізованих механізмів взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи та громадськості, можливість впливу громадськості на рішення суб'єктів законодавчої ініціативи.

По-друге, це критерії, що охоплюють процес законопроектної діяльності. Умовно їх можна поділити на дві групи. До першої належать критерії організаційно-управлінського характеру, які мають фіксувати оптимальність організації процесу законопроектного проектування. Значною мірою такі критерії є типовими для оцінки будь-якої управлінської процедури. Серед них варто звернути увагу на такі:

- 1) наявність регламентації цієї діяльності, тобто фіксація процедури в будь-якій формі;
- 2) спеціалізація законопроектної діяльності (професіоналізація);
- 3) наявність організаційного оформлення (виконується окремими організаційними утвореннями — центрами, відділами, управліннями тощо);
- 4) керованість (наявність процедур контролю, у тому числі з боку громадськості, за цією діяльністю);

5) скоординованість (наявність ефективних процедур координації з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи);

6) відкритість (доступність для громадськості основних етапів за-конопроекткування, в тому числі можливість її участі в цьому процесі у формі громадських слухань, експертиз тощо).

До другої групи критеріїв належать техніко-юридичні критерії, які є показником певних стандартів нормативного акта, що поєднують особливості національної правової системи із загальними юридичними критеріями (відсутність логічних суперечностей, чіткість дефініцій тощо). За умов тісної інтеграції України в європейські та світові структури значною мірою техніко-юридичний характер матимуть критерії відповідності національного законодавства міжнародно-правовим стандартам.

Третя група критеріїв фіксує характеристики процедури Верховної Ради України. Вони багато в чому схожі на критерії другої групи, оскільки в обох випадках йдеться про певну організаційно-управлінську процедуру, яка оцінюється за єдиними критеріями ефективності управління. Але існують і критерії, що мають специфічний характер. Серед них слід звернути увагу на такі:

1) наявність ефективних процедур узгодження інтересів фракцій, «групи тиску» тощо;

2) можливості проведення експертизи законопроектів;

3) оптимальність термінів «проходження» законопроекту;

4) відкритість процедури (можливість внесення змін до законопроектів);

5) наявність механізмів «зворотного зв'язку» із суб'єктами законо-давчої ініціативи.

Найскладнішим є комплексний критерій «політико-правова куль-тура законодавчого органу», оскільки він має зафіксувати в остаточ-ному підсумку рівень професіоналізації парламентаріїв, їх здатність адекватно виконувати функції творців закону як юридичного, а не по-літичного («популістського») документа.

Таким чином, три групи критеріїв утворюють контур еталону оцінки.

Зміцнення правової основи, вдосконалення нормативного регулю-вання державного та суспільного життя сприяють підвищенню ефек-тивності управління, стимулюють розвиток його об'єктів у необхідних для суспільства напрямках.

§ 5. Правова соціалізація особистості

Правова соціалізація — це процес включення індивіда в систему правовідносин даного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури цього суспільства. Вона виступає як складова єдиного про-цесу соціалізації. Правова соціалізація — це заміна правомірної по-ведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними осо-бливостями.

Право як вид соціального регулювання здійснює прямий вплив на процеси соціалізації, орієнтуючи індивіда в різноманітній соціальній дійсності. Факт правової врегульованості суспільних відносин, спосіб правового впливу на них, визначення належної та дозволеної поведін-ки, різноманітні заборони — усе це оптимізує процеси соціалізації. У ході соціалізації індивід засвоює не тільки норми та закони, але й усі елементи правової системи, в тому числі правові поняття. Таким чином, основу правової соціалізації становлять:

- засвоєння правових норм і посідання певної позиції стосовно цих норм;
- оцінка безпосередньої реалізації норм у юридичній практиці, формування ставлення до правових інститутів та установ;
- засвоєння правової ідеології як системного, науково обґрунтованого відображення правової дійсності в ідеях, поняттях, принципах.

Правова соціалізація — це не тільки формування навичок соціальної поведінки, яка відповідає правовим нормам суспільства, а й інтегрування таких норм, виникнення внутрішньої мотивації, що орієнтує особистість на їх додержання. Початком цього процесу є засвоєння у дитинстві норм соціальної поведінки, спілкування та взаємодії людей, соціальних заборон і вимог. Пізніше правова соціалізація набуває виразніших форм: це відбувається тоді, коли людина, будучи дорослою, стає повноцінним учасником правовідносин і стикається з необхідністю самостійно відстоювати свої права, цивілізовано зав'язувати стосунки з іншими людьми і виконувати свої обов'язки перед суспільством. У процесі правової соціалізації відбувається поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід її до повноцінної участі у функціонуванні громадянського суспільства та держави. Однак при цьому можуть виникати перекручення, деформації, які призводять згодом до появи в індивіда кримінальних нахилів, правового нігілізму, асоціальної й антидержавної поведінки.

У здійсненні правової соціалізації особистості вирішальне значення мають такі чинники:

- 1) загальний стан економічних, політичних, ідеологічних відносин у суспільстві та державі;
- 2) ступінь суспільної правосвідомості в цілому і рівень автоматизму правової поведінки, що склалася;

- 3) безпосереднє соціальне оточення особистості та вплив на неї малих формальних і неформальних груп;
- 4) рівень правової пропаганди;
- 5) загальний стан законності й зокрема стан законності у галузі державного управління.

Отже, досліджуючи назване коло проблем, соціологія права не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у рамках юриспруденції, але й робить свій внесок у розв'язання кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської згоди, запобіганням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізації прав і свобод особистості, утвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться загальна соціологія та соціологія права?
2. Що розуміють під предметом соціології права?
3. У чому полягає соціологічний підхід до дослідження права?
4. Визначте структуру соціології права.

5. Назвіть функції соціології права.